

Олексій СТРУКЕВИЧ
(Вінниця)

ТЕМА ОКРЕМІШНОСТІ ГЕТЬМАНЩИНИ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ У ТВОРАХ ВІЙСЬКОВИХ КАНЦЕЛЯРИСТІВ **XVIII** ст.

У даній статті ми ґрунтуючись, насамперед, на твердженні, що літературу військових канцеляристів, як елемент формування історичної пам'яті XVIII ст., слід розглядати як національно зорієнтовану. До думки про те, що стан військових канцеляристів «готував національне українське відродження XIX століття»¹, прийшов на початку 30-х рр. XX ст. М. Грушевський, котрий в останні роки свого життя багато часу присвятив вивченю пам'яток української історіографії XVII–XVIII ст. Йому ж належить висновок про те, що твори військових канцеляристів, втрачаючи з часом значення історичних джерел, які відображали події XVII ст., нічого не втрачали у власній значущості як пам'ятки свого, XVIII ст².

Переконані, що дані твори можуть багато допомогти у розкритті особливостей національної ідентифікації, політичної культури провідних соціальних верств тогочасного українського суспільства. Цим, насамперед, пояснюється наше прагнення зосередитися на розгляді питання щодо ролі і місця історичних спогадів про події Національної Революції у ході формування чуття національної окремішності еліти. А вона, особливо після поразки І. Мазепи, потрапила під прес російських військових та бюрократії, які, натхненні петровськими перетвореннями та перемогами, виступали у ролі носіїв такого прояву націогенези як національний імперіалізм³. З іншого боку, перетворившись у привілейований стан землевласників, представники козацької верхівки гостро потребували обґрунтування свого нового соціального становища. Таким чином, завдяки поєднанню внутрішніх та зовнішніх суспільно-політичних факторів, виникли об'єктивні умови для формування проявів саме національної самосвідомості. Що, очевидно, і спонукало, наприклад, С. Діловича з гідністю та викликом заявити: «Знаю, что ты Россия, да и я так зовусь. Что ты пугаешь меня? Я и сама храбрюсь»⁴. Цілком об'єктивним варто сприймати і той факт, що перші національносвідоміні орієнтації випрацьовувалися при розгляді подій Національної Революції 1648–76 рр. Адже саме у тих

подіях старшини та військові канцеляристи сформувалися як соціальна верства, саме ті події винесли їх на вершину новоствореної соціальної піраміди, а тому саме у їх аналізі вони шукали обґрунтування і захисту своїх соціальних, політичних і національних інтересів.

Методологічно важливо для нас є також теза, висловлена Л. Грінфельд: «сучасні нації, за поодиноким винятком англійської, яка була початковою — першою — сучасною нацією, — сформували себе в протистоянні з іншими націями»⁵. І якщо вести мову про становлення національної свідомості еліти України-Гетьманщини XVIII ст., то доведеться визнати, що, принаймні, такий аспект націогенезу дуже легко виокремлюється у літературі військових канцеляристів.

Звернення до сюжетів Національної Революції авторами використовується для підкреслення окремішності політичних інтересів українського суспільства. Вважаємо, що ця проблема має бути описаною в числі перших. Адже проявом національно-свідомісного світобачення є усвідомлення народом свого політичного буття, своїх інтересів, а отже — і їх окремішності⁶. Цю окремішність «козацькі літописці» розглядали як природний закон політичного життя, коли кожен учасник міжнародної політики підпорядковується, насамперед, власному інтересу. Зокрема, автор «Історії Русів» не вважав за можливе, щоб Україна воювала «за чужі претензії»⁷. Він був переконаний, що європейські держави у скрутну хвилину допомагали Польщі «не стільки для її користі, скільки задля власних інтересів»⁸.

Тему окремішності власне українського інтересу чітко фіксує С. Величко у сумнівному щодо аутентичності листі запорожців стосовно укладення Переяславсько-Московського договору. Попри погодження запорожців визнати дії Б. Хмельницького корисними «малоросійській вітчизні і всьому запорозькому війську», у листі підкреслюється потреба дбати за захист власних політичних інтересів та політико-правової окремішності⁹. Оцінка Андрусівського перемир'я С. Величком теж дана у таких формулюваннях, що читач міг прийти лише до одного висновку: те, що корисно для російської чи польської монархій, суперечить інтересам українства¹⁰.

Яскравим прикладом демонстрації окремішності політичних інтересів України від Польщі та Росії є неаутентичний лист-відповідь П. Дорошенка запорожцям, які звинувачували його у зраді України на користь турецькій владі. І хоча С. Величко всі нижче наведені міркування приписував П. Дорошенку, особі, за уявленнями того часу, неоднозначній у своїй лояльності до російських властей, ми можемо бути впевнені, що сам С. Величко повністю поділяв висловлені погляди. Це стає зрозумілим з опису ним реакції запорозького

товариства на лист: «...невігласи й п'яниці... лаяли Дорошенка... А інші, статечні й розумні, плакали, уваживши силу того листа». Отже, захищаючи політичну окремішність України, автор стверджував, що у ситуації, яка складалася після Андрусівського перемир'я, П. Дорошенко чинив, керуючись саме політичними інтересами України. Адже, «...російський монарх, одступивши від нас через згадані Андрусівські договори з поляками... не захотів би їх порушити на наше прохання і піти на воєнну віправу з поляками за нас, маючи більше старання заспокоїти вічним миром свої власні з ними, поляками, інтереси»¹¹. У зв'язку з цим Величко запитував у читачів: «Чи не пожиточніше залишатись під турецькою владою при неущоджених догматах та обрядах своєї святої віри на давніх і предковічних, вам і вашій вітчизні даних, правах та вольностях, міцно затверджених тепер од Порти?», наштовхуючи читачів на резонну думку: чого повинні пильнувати українці: зраджених угод чи власних інтересів?¹²

Саме окремішністю політичних інтересів України, що прийшли у зіткнення із політичними інтересами Москви, пояснював С. Величко поведінку Юрія Хмельницького стосовно царя Олексія.Хоча, як вважав автор «Літопису», Хмельниченко і зазнав особистої образи від боярина Шереметтєва, проте головне, — Юрій мав до того «давнішні підстави, зважаючи на заміну в певних угодах батькових пактів Переяславськими пактами, а особливо через придаток у тих пактах, де говориться, щоб козацьким залогам виступити з Білої Русі та Старого Біхова і щоб там нечувати й імені запорозького, — це завжди ганилося й засуджувалося старшиною та полковниками»¹³.

Тему політичної окремішності активно піднімав і автор «Історії Русів». Він навіть зумів випрацювати своє формулювання з цього приводу: «Народ Руський од сього часу є і має бути ні від кого, крім себе самого і уряду свого незалежним» (3-ій пункт Зборівського договору у викладі псевдо-Кониського)¹⁴;

Зборівський трактат «визнав його (гетьмана — О. С.) і народ Руський вільним, ні від кого, окрім самих себе, не залежним (коментар з приводу оцінки договору від імені сусідніх володарів)¹⁵;

Народ Руський і земля його... нехай будуть вільними, од самих себе і уряду свого залежними і в повній єдності та рівності з народами Польськими» (1-ий пункт Гадяцького договору у викладі псевдо-Кониського)¹⁶.

Ю. Хмельницький «з народом Руським» мав намір перебувати «нейтральним і від самого себе залежним» (з відповіді посольствам на пропозиції надати Україні протекцію).¹⁷

Таке формулювання, між іншим, дуже близьке не тільки за зовнішнім проявом, але і за внутрішньою сутністю, з методологічним твердженням сучасного дослідника В. Коннора, який вважає, що етнічна група може бути визначена щодо інших у формулюванні: «ким її члени не є, тоді як нація мусить визначатися стосовно самої себе»¹⁸.

Поряд із окремішністю політичних інтересів ми не можемо не звернути уваги на підкреслення політико-правової окремішності. Для цього автори наполегливо вказували у своїх історичних описах на факт укладення договору між Україною та Московією, тобто встановлення договірно-правових стосунків, які передбачали збереження окремих українських правових, політичних інституцій та соціальної структури.

Насамперед, автори наполягали у своїх творах і утверджували у свідомості старшинської верстви переконання, що Гетьманщина під царською рукою знаходилася не з царської ласки, а на певних умовах, визначених 1654 р. Заради цього вони «конструювали» історико-міфологічний факт, що нібито Переяславській присязі передувало обговорення умов, «договірних статей» союзу¹⁹. Підкреслення політико-правової окремішності України прочитується і у прагненні авторів наголосити на двосторонності зобов'язань у ході укладення Переяславсько-Московського договору. У окремих випадках ця думка подається через міфологічний факт присяги московських послів «від особи Царя і Царства Московського про вічне і непорушне шанування умовлених договорів»²⁰, у інших — через подачу факту Переяславської присяги українців у нерозривному комплексі з фактом надання «грамоти», що гарантувала монарший захист політико-правового статусу Гетьманщини²¹.

Про те, що старшини постійно підкреслювали свою політико-правову окремішність свідчить і часто вживана у описах чи згадках про укладення договорів формула «як рівний з рівним, як вільний з вільним». Дане формулювання фіксується і в офіційних петиціях старшин та російських монархів²². Там же ми знаходимо і підкреслення договірної сутності «добровільного підданства»²³.

Усвідомлення власної політико-правової окремішності доповнювалося наголошенням на окремішність судової системи. Тому закономірно, що подаючи екстрактом зміст договірних березневих статей, автор «Історії Русів» виокремлював тему незалежного судочинства: «щоб у діла їхні та судилища ніхто інший не входив і не мішався, а самі вони судитися і управлятися між собою повинні за своїми правами і своїми обраними з-поміж себе суддями та начальниками»²⁴.

Доволі часте звертання до теми Вітчизни під час опису подій, пов'язаних із Національною Революцією, дозволяє нам проаналізувати сутність цього поняття у тогочасному сприйнятті і разом з тим виявити його співвіднесеність з темою окремішності. Так уже в слові до читача Г. Граб'янка виділяє два характерні для національно зорієтованого розуміння поняття «Вітчизна» моменти. По-перше, чітко окреслену географічно територію, котру, як він стверджує, «засвідчили землеміри на картах світу». По-друге, як територію поширення витворених народом політичних цінностей, норм та інституцій. Граб'янка у даному контексті наголошує, що саме завдяки славетним звершенням козаків «особливо за Богдана Хмельницького» відстояно «вольності руські супроти поляків» і найбільше зроблено для того, щоб «в землях українських не було б воєвод, каштелянів, старост, суддів та інших представників влади»²⁵.

Як переконують вчені, зайняті пошуками закономірностей націостановлення, ідея батьківщини «потребує принаймні кількох спільніх регулювальних інституцій, які виражатимуть спільні політичні почуття та цілі»²⁶. У випадку з історичною літературою XVIII ст., що торкалися теми Національної Революції, такою регулювальною не інституцією, а політикокультурною цінністю (тобто переконанням щодо переслідуваних політичних цілей) козацькою верствою вважалася «малоросійські права та вольності». У цьому ми мали змогу переконатися, коли розглядали висвітлення козацькими літописцями питання політико-правової окремішності Гетьманщини. Саме через це синтетичне поняття передавалися і вибудовувалися усі інші: незалежної правової чи політичної інституції, цінності, норми і, взагалі, політичного ладу. Разом з тим тексти, звернені до теми Національної Революції, як зразок для сучасників у XVIII ст. наводять приклади консолідації українського суспільства навколо інституції гетьманства і особисто Б. Хмельницького, що опосередковано вказує на прагнення зобразити Гетьманщину окремішною і в даному аспекті.

У даному контексті вартий уваги видається той факт, що описуючи смерть Великого Гетьмана ніхто з авторів не згадував про протектора Гетьманщини — московського царя, що зайвий раз неоднозначно вказує на асоціювання себе із, насамперед, українськими політичними інституціями та лідерами. А виходячи з того, що тексти так званих «плачів» на смерть Б. Хмельницького писалися у XVIII ст., то пророцтва, у них висловлені, слід сприймати як осуд політики російської корони стосовно України після смерті Богдана: «Хто тепер пожене ворогів наших і захистить нас од них? Згасло сонце наше і ми зосталися у темряві на поталу вовкам ненажерливим!»²⁷ «Пала уже

вся надежда наша, — кричали, — не воскреснет защита, вечно потеряли... Не страшен был ни один супостат при тебе, ныне же боимся многих оставшихся в себе... Пробудись и води нас прежними стезями!.. Не встанешь пастырь? Поразят нас вероломцы»²⁸.

Складовою національної свідомості є зосередженість на темі єдності²⁹. Звертаючись до висвітлення подій Національної Революції автори піднімають тему єдності у найрізноманітніших аспектах: територіальному, політичному, культурному.

Проблема чуття єдності (хоча б без детального висвітлення) має, принаймні, бути згаданою у нашій студії, оскільки, наше глибоке переконання, є інтегрованою до питання окремішності українців Гетьманщини від сусідів. Адже будь-яке наголошування на єдності між членами власної спільноти одночасно є підкресленням окремішності від представників інших спільнот. Оскільки протягом XVIII ст. Україна-Гетьманщина перебувала у сфері Російського імперського впливу, то зрозуміло, що органічною складовою тогочасної української національної свідомості мало стати підкреслення своєї окремішності і не лише у політичному аспекті. І ми бачимо, як література військових канцеляристів зосереджує увагу на таких прикладах, у яких український бік зазнавав різноманітних ущемлень, несправедливостей і переслідувань з боку Москви.

Підкреслення окремішності від росіян проявляється і у описанні спільних воєнних дій проти польської держави. Попри всі прояви вживання понять «росіяни, руські, малороси, великороси», що на думку Ф. Сисина у XVII ст. було проявом налаштованості на асиміляцію³⁰ (очевидно, що дана тенденція зберігалася і у XVIII ст.) у описах спільних походів, битв ми бачимо чітке розмежування на два війська, на козаків і московців. С. Ділович підкresлював з цього приводу: «Каждая из нас своими полками бывались... И что к твоим принадлежит силам, то твое, а что к моей воинской славе, то же мое»³¹. І Г. Граб'янка³², і С. Ділович в один голос заявляли, що Україна звільнялася від польського ярма без допомоги Росії: «Не пособляла ты мне в воинско то время, как скидала (вар: свергала. — O. C.) я с себя все лядское бремя»³³. Те ж саме підкresлював і автор «Історії Русів», описуючи дебати, що розгорнулися на «сеймі Генеральному»: московський народ «не подавав їм жодної допомоги в найлихішу їхню годину»³⁴.

Наголошування на даних фактах засвідчує наявність у свідомості українських верхів XVIII ст. сприйняття народу як суб'єкта історії³⁵. І хоча вони сприймали це поняття аристократично-ресурсіаліканськи, це не заперечує того, що у XVIII ст. ми можемо зафіксувати один із найхарактерніших проявів національно-свідомісних орієнтацій у полі-

тичній культурі народу: сприйняття себе суб'єктом як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного життя.

У описах бойових походів автори не замовчували і того факту, що московські полководці могли виступати в образі зрадників своїх союзників. Це, насамперед, стосувалося боярина Шереметьєва, який потрапивши під Чудновом в оточення, домовився з поляками «всіх козаків, що були в поході з боярином видати в татарський полон, як плату за послуги, російські війська вивести з Києва, а ввести туди польські. Після укладення миру почали росіяни козаків татарам за хліб, сіль та воду видавати»³⁶. Подібний опис навів у своєму творі і С. Ділович³⁷.

Відвертою філіпікою на адресу російських урядовців вибухнув автор «Історії Русів» у скарзі Ю. Хмельницького до царя: «...поведінка тих урядників і їх підлеглих вояків не має нічого дружнього, або союзного, до нього, Гетьмана, і війська Малоросійського, не має навіть політичних виглядів, що отримують народ бодай у лицемірній злуці і приятельських стосунках, і все у них робиться наперекір, а поведінка їх і розмови дихають самим лише презирством та знущанням над тутешнім народом»³⁸.

Автори подають опис московського війська не лише в якості союзників, але й у якості війська карального, або, як сформулював С. Величко, «драпіжного війська», розповівши про пограбування ним Миргорода, Лубен, Мгарського та Лубенського монастирів, Пирятина, Чорнух³⁹. Знову як каральне, «для помсти», зображає військо Ромодановського С. Величко і у розповіді про 1668 р. у зв'язку із повстанням в Україні проти московських воєвод, запрошених Брюховецьким⁴⁰.

Підкресленням окремішності може служити і обурення псевдо-Кониського з приводу обзвивання українців «виговцями», «хохлами». Адже ці прізвиська служили вказівкою на, нібито, зрадницьку натуру українців і служили у масовій політичній свідомості росіян обґрунтуванню політики обмеження українців у їхніх правах та вольностях, обґрунтуванню, виправданню порушення щодо України-Гетьманщини обіцянок і зобов'язань з боку репрезентантів Москви.

Як «жахливе», «страшне насилиство» з боку Москви подає автор «Історії Русів» призначення Виговського на гетьманство царським резидентом Хитрово⁴¹. Результатом московських аспірацій постає з-під пера військових канцеляристів і призначення в Гетьманщину російських воєвод. Причому, автор «Історії Русів» вдається з цього приводу до паралелей зі святого письма і таким чином підносить свій осуд Москви до максимально можливої різкості: «...уряд Російський, що

прислав був їх усупереч прав і договорів народних, з інструкціями просто-таки Єгипетськими або Вавілонськими»⁴².

Особливий аспект проблеми, що вказує на недовіру козацької інтелігенції до московських властей є розповідь Г. Граб'янки про страх, який обійняв українців з приводу розміщення в усіх чільних українських містах московських воєвод із загонами. Страх, пояснював полковник, був викликаний чутками про передачу України полякам. І автор такі страхи не відкидає, а шукає їм виправдання: «І коли б справді-таки був государевий указ, що Україну віддати ляхам, то його не важко було б виконати. Для цього воєводам з їхніми загонами треба було вийти з міст, а ляхам увійти в міста, і без всяких зусиль ляхи забрали б Україну»⁴³.

Проявом відштовхування від Росії є й наголошення на такій образі українського боку, як недопущення послів від гетьмана на переговори, коли послам зверхнью відказали, що «справи Міністерські до війська не стосуються, і справа військова знати рушницю та як її вживати»⁴⁴.

Закономірністю функціонування національної свідомості є те, що вона у центр політичного життя ставить представників своєї нації⁴⁵. Це сприймається природним. Тому, очевидно, у Я. Марковича виникає співчуття до китайців, підпорядкованих маньчжурами⁴⁶. А автор «Історії Русів», екстраполюючи такі погляди на епоху Національної Революції, підкреслює, що у Зборівському договорі, у Гадяцькому, було зафіксовано вимогу про обрання Гетьмана і чинів вільними голосами «з-поміж себе, не допускаючи чужинців»⁴⁷. Подібні вимоги включено свого часу було і до «Прохання малоросійського шляхетства» 1763 р. та до ряду наказів 1767 р.

Очевидно, що українська національна свідомість XVIII ст. формувалася не лише як самосвідомість нації політичної, а нації, ґрунтованої й на етнокультурній основі. Перебуваючи на таких позиціях, псевдо-Кониський, зокрема, серед причин Національної Революції називає прийняття «природними малоросіянами» «системи політики польської», що супроводжувалося ганебним для нього явищем відмови від своєї релігії, культури, прізвищ — проявів, як бачимо, етнокультурного змісту⁴⁸.

Поєднання у свідомості національного імперативу, що вимагає мати власних політичних лідерів, чиновництво зі спробами пояснити причини пригніченого становища українських провідних верств — все це разом взяте на фоні етнокультурних підходів до розуміння сутності національного, очевидно, стало причиною і проявів ксенофобських настроїв. Так, причиною перекручення й ігнорування умов Переяславсько-Московського договору псевдо-Кониський вважав дії «анти-

патріотів народних, котрі витворилися із помішання Поляцтва та Жидівства». «Плодом поверховості їх над природними чиновниками і шляхтою було приниження сил у власній землі і в своїх природних правах і привілеях»⁴⁹.

Незважаючи на панування у масовій історичній пам'яті стереотипів «одноплемінства», з російським народом, автори у тій чи іншій мірі підкривали і ці, здавалося б, непохитні стовпи єдності українців з Росією. Так, зокрема не заперечуючи своєї етнічної спільноті з росіянами, автори вказують на єдиний сарматський етнічний корінь у поляків та українців⁵⁰. Не залишають вони непохитною і другу підпору єдності — православну, релігійну подібність. Це, зокрема, робить автор «Історії Русів». Він двічі підкреслює, що у Московії немає релігійної визначеності: «А вір у них стільки, скільки слобід, а в них домів, а нерідко і в одному домі декілька їх вміщується»⁵¹. Причиною цього автор вважав нездатність московців зрозуміти сутність релігії, спроможність помітити лише зовнішнє, атрибутивне: «А вся віра складається у них в розборі образів і хрестів, і хто з них кращий, той і є достойніший до почитання і сильніший до помочі людської; для Бога ж, Творця всіх і Господа, невідомо, що у них зостається». І різниця у вірі, вважає автор, настільки велика, що «ніхто з них не пустить у дім свій ніякого нашого перехожого»⁵².

Устами кримського хана, на цій основі, псевдо-Кониський робить і політичний висновок: «А доведено вже, що де немає сталої релігії і добрих звичаїв, там і правління сталого бути не може, (підкреслення наше — О. С.) і Русаки ваші плазуватимуть поміж Москальми, як вівці поміж вовками»⁵³. Трохи далі, уже від імені Юрія Хмельницького, у скарзі до царя, автор «Історії Русів» ніби реалізував пересторогу: «Саму навіть релігію, або віру, народу тутешнього, що була колись взірцем і колискою для всієї Росії, таврутуть вони (московці — О. С.) яко обливальщину, що не має хрестів на шиях і складних образків у возах, і, словом сказавши, ледве признають народ сей за створіння Боже»⁵⁴.

С. Величко теж додає суттєву деталь до питання «єдиновірства»: московське військо не зупиняється перед пограбуванням православних храмів та монастирів в Україні⁵⁵.

Нарешті, псевдо-Кониський вказує, що одновірство зовсім не виступає якоюсь пересторогою, чинником стриманості у стосунках з православними Гетьманщиною. Розповідаючи про каральний похід Ромодановського проти прихильників Виговського, автор з максимально можливою жорсткістю пише, що Ромодановський «помолившись і похрестившись перед ними (конотопцями — О. С.) по-хрис-

тиянськи, пограбував опісля місто і мешканців його по-татарськи»⁵⁶. На всі докази про невинність та непричетність конотопців до поразки князя Трубецького, псевдо-Кониський за допомогою відповіді боярина Ромодановського ще раз підкреслював, що одновірством на ім'я Бога представник московщини лише прикривається, переслідуючи свої низько мирські цілі: «...винуватця Бог знайде, а військо його треба потішити та нагородити за їхні труди, в поході доконані»⁵⁷.

Очевидно, що такі факти служили авторові «Історії Русів» основою для виправдання політичних орієнтацій П. Дорошенка: «...і як немає в Християнстві правди, то можна спробувати її в чужовірців. А то є вельми справедливо, що коли людина потопає, то й бритви хапається; і се не є гріхом і глухотою, але крайність, вимушена необхідністю»⁵⁸.

Отже, широке коло представників політичної еліти України-Гетьманщини мислили національносвідомісними пізнавальними, оціочними та емоційними орієнтаціями. На це вказує підкреслення фактів окремішності українського соціуму від російського та польського на фоні опису подій Національної Революції 1648–76 рр., незважаючи на те, що російські офіційні витлумачення тих історичних подій були спрямовані на підкреслення єдності у всіх її можливих проявах.

Ми можемо констатувати, що усвідомлення окремішності чітко фіксується стосовно: власних політичних інтересів; політичних інституцій і, насамперед, — гетьманства; етнічної території; правової самобутності; інституцій судочинства; сконсолідованості навколо: політикокультурної цінності «малоросійських прав та вольностей»; ідеї єдності у територіальному, політичному, етнокультурному аспектах; ідеї суб'єктності народу; сприйняття себе ущемленою стороною у стосунках з Московією; підкреслення релігійних відмінностей.

¹ Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик. — 1991–1992. — Число 3–4; 1–4. — С. 117.

² Там же.

³ Старосольський В. Теорія нації. — Віден, 1922. — С. 46.

⁴ Ділович С. Разговор Великороссии с Малороссиею. // Українська література XVIII століття. — К., 1983. — С. 394.

⁵ Див.: Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 1997. — № 11. — С. 76.

⁶ Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. — Мюнхен, 1973. — С. 21–22.

⁷ Історія Русів. — К., 1991. — С. 130.

⁸ Там же. — С. 185.

⁹ Величко С. Літопис. — Т. 1. — К., 1991. — С. 134, 136.

¹⁰ Там же. — Т. 2. — С. 53.

¹¹ Там же. — С. 144.

¹² Там же. — С. 145.

¹³ Там же. — С. 11.

¹⁴ Історія Русів... — С. 138.

¹⁵ Там же. — С. 140.

¹⁶ Там же. — С. 192.

¹⁷ Там же. — С. 201.

¹⁸ Циовано за: Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. — К., 1996. — С. 12.

¹⁹ Величко С. Літопис... — Т. 1. — С. 137; Граб'янка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. — К., 1992. — С. 92; Історія Русів... — С. 166.

²⁰ Величко С. Літопис... — Т. 1. — С. 137; Історія Русів... — С. 166.

²¹ Граб'янка Г. Літопис... — С. 96; Історія Русів... — С. 166.

²² Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетьманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Укр. іст. журн. — 1993. — № 7–8. — С. 90.

²³ Там же. — С. 89.

²⁴ Історія Русів... — С. 167.

²⁵ Граб'янка Г. Літопис... — С. 12.

²⁶ Сміт Е. Назв. праця. — С. 19.

²⁷ Історія Русів... — С. 190.

²⁸ Ділович С. Разговор... — С. 401, 402, 403.

²⁹ Стаків М. Вплив Хмельниччини на формування української нації // В 300-ліття Хмельниччини (1684–1984): Збірник за ред. Б. Крупницького. — Мюнхен, 1948. — С. 81; Сміт Е. Назв. праця. — С. 59.

³⁰ Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — К., 1992. — С. 59.

³¹ Ділович С. Разговор... — С. 399.

³² Граб'янка Г. Літопис... — С. 100.

³³ Ділович С. Разговор... — С. 398.

³⁴ Історія Русів... — С. 143–144.

³⁵ Сміт Е. Назв. праця. — С. 21.

³⁶ Граб'янка Г. Літопис... — С. 61.

³⁷ Ділович С. Разговор... — С. 62.

³⁸ Історія Русів... — С. 203.

³⁹ Величко С. Літопис... — Т. 1. — С. 235.

⁴⁰ Там же. — Т. 2. — С. 82.

⁴¹ Історія Русів... — С. 194.

⁴² Там же. — С. 217.

⁴³ Граб'янка Г. Літопис... — С. 136.

⁴⁴ Історія Русів... — С. 216.

⁴⁵ Старосольський В. Теорія нації. — Віденсь, 1922. — С. 102.

⁴⁶ Маркович Я. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. 1. — К., 1897. — С. 308–310.

⁴⁷ Історія Русів... — С. 139, 193.

⁴⁸ Там же. — С. 80–81.

⁴⁹ Там же. — С. 168–169.

⁵⁰ Там же. — С. 111.

⁵¹ Там же. — С. 144, 192.

⁵² Там же. — С. 144.

⁵³ Там же. — С. 183.

⁵⁴ Там же. — С. 203–204.

⁵⁵ Величко С. Літопис... — Т. 1. — С. 235.

⁵⁶ Історія Русів... — С. 199.

⁵⁷ Там же. — С. 200.

⁵⁸ Там же. — С. 217.